

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT
DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

ONA TILI TA'LIMIDA O'QITISH VA BAHOLASH MUAMMOLARI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy
anjuman materiallari

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

**ONA TILI TA‘LIMIDA O‘QITISH VA
BAHOLASH MUAMMOLARI**

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari

Toshkent 2022

tarbiyalashning samarali vositasidir.

O‘quvchi matn bilan “muloqot”ga kirishgan dastlabki daqiqalardan boshlab uni chuqurroq tushunish sari qadam qo‘yiladi. “Matn mazmunini tushunish estetik kechinmalar bilan birlashib, analitik-sintetik faoliyatni ifoda etadi, badiiy idrokka tutashadi. O‘quvchi asar mazmunini tushunib o‘qishga harakat qilganda, o‘zi esda olib qolayotgan voqea-hodisalarning aniq bo‘lishiga intiladi. Badiiy idrok jarayoni kelib qo‘shilganda esa, mazmun muayyan o‘zgarishlar bilan qabul qilinadi. Adabiy tayyorgarlik ko‘rayotgan o‘quvchi asta-sekin shu darajani egallay boshlaydi” [Niyozmetova, 2007: 29].

Asar mazmun-mohiyati mantiqiy tafakkur, emotsiyalar uyg‘unligida adabiy matn jozibasi va nafosatini tuyish, axloqiy tarbiya ta’sirini anglash samarasi o‘laroq o‘zlashtiriladi. “Aslida kitobxon ham yozuvchi singari ijodkor, – deb yozadi S.Matjon. – U asar mutolaasi jarayonida muallif faoliyatini takrorlash yo‘lidan boradi. Yozuvchi ijodining murakkabligi shundaki, u xayolida tug‘ilgan g‘oyani adabiy qahramonlarning xatti-harakati, kurashlari misolida konkretlashtirsa, kitobxon unga teskari – adabiy qahramon xatti-harakati, kurashlari tasviridan umumiy xulosalar chiqarish yo‘lini tutadi” [Matjon, 1996: 49–50].

Xulosa qilganda, shaxsiy kuzatishlarga ko‘ra, badiiy asarni tushunish ko‘rsatkichini belgilashda: yozuvchining asl niyati, matndagi asosiy fikr, qahramonlar tabiatidagi o‘ziga xoslik; voqealar, obrazlar tizimining o‘zaro aloqasi, xarakterlararo munosabatlar; davrning dolzarb muammolari; adabiy-nazariy tushunchalar va tasviriy-ifodaviy vositalarning mazmundorlikni ta’minlashdagi o‘rnini baholash kabi jihatlarni inobatga olish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar:

1. Izer, W. The Reading Progress: a Phenomenological Approach, New Literary History, Vol. 3, No. 2, on Interpretation: I (Winter, 1972). – 287 p.
2. Матжон С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. – 208 б.
3. Мирқосимова М. Ўқувчиларда адабий таҳлил малакасини шакллантириш ва такомиллаштириш асослари. – Тошкент: Фан, 2006. – 112 б.
4. Ниёзметова Р.Х. Узлуксиз таълим тизимида ўзбек адабиётини ўрганиш методикаси. – Тошкент: Фан, 2007. – 216 б.
5. Qosimova K. va b. Ona tili o‘qitish metodikasi. – T.: Noshir, 2009. – 352 b.

ADABIYOT DARSLARIDA O‘QUV MATERIALI YORDAMIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNI TA’MINLASH

Mahfuza Tuychiyeva,
Alisher Navoiy nomidagi
ToshDO‘TAU dotsent v.b., pedagogika
fanlari bo‘yicha falsafa doktori,

Annotatsiya

Maqolada o‘quv-biluv va o‘quv-amaliy faoliyatlarini jadallashtirishda ko‘mak beruvchi ta‘lim metodlarini tanlash haqida so‘z boradi. O‘quv material bilan ishlash pedagogik obyekt yaxlitligini ochib ko‘rsatishga yo‘naltiruvchi, uning ichki aloqa va munosabatlarini belgilovchi jarayon ekanligi ochib berilgan. O‘quv material sifatida Gulxaniy hayoti va ijodini va shoirning “Zarbulmasal” asari olingan o‘rta maktabda o‘qitish misolida yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *o‘quv faoliyati, o‘quvchi, o‘qituvchi, savol va topshiriqlar, badiiy matn, o‘quv materiali, o‘quv jarayoni.*

Adabiyot darslaridagi o‘quv materiallarini o‘rganish jarayonida tarbiyalanuvchida ma‘naviy-estetik did shakllana boradi. O‘quvchilarga bilim berish, ko‘nikma va malakalar hosil qilish hamda tarbiyalashga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon uchun tanlangan, yozma yoki og‘zaki faoliyatga undaydigan har qanday didaktik vosita o‘quv materiali sifatida ko‘riladi. O‘quv materiali ovozli, sxemali, shartli belgilar, suratlar va matnlardan iborat bo‘lib qolmay, o‘qituvchining mimikasi, gap ohangini ham qamrab oladi. O‘quvchi bevosita dars jarayonida, darsdan tashqaridagi mustaqil faoliyatida ham o‘quv materialiga tayanadi. O‘quv materiali badiiy matn ko‘rinishida ham, bitta harf yoki so‘z shaklida ham (masalan, “Alifbe” darsligi materiallari) bo‘lishi mumkin. “Pedagogik atamalar lug‘ati”da o‘quv materialiga quyidagicha ta‘rif berilgan: “O‘quv materiali – didaktik materialning moddiy yoxud moddiylashgan modellarida aks etadi hamda o‘quv faoliyatida ishlatish uchun mo‘ljallanadi” [Ensiklopediya, 2015: 159-b.].

Ta‘lim oluvchilarning o‘quv-biluv va o‘quv-amaliy faoliyatlarini jadallashtirishda ko‘mak beruvchi ta‘lim metodlarini tanlash nafaqat ta‘lim maqsadiga, balki o‘quv materiali mazmuniga ham bog‘liqdir. Hamma gap o‘quv materialidan qanday foydalanishda. Mutaxassislarining ta‘kidlashlaricha: “O‘quv materiali og‘zaki bayon etilganda talabalar ma‘lumotning 5–10% ini eslab qoladilar. O‘quv adabiyotlaridan mustaqil o‘qish ma‘lumotning 10–15% ini, ko‘rgazmali materiallar esa ma‘lumotlarning 20–25% ini o‘zlashtirishga imkon beradi. Amaliy metodlar eng samarali hisoblanib, talabalar ongida ma‘lumotning 75%i saqlanib qoladi. Lekin o‘quv materiallarini talabalar tomonidan mustaqil o‘rganish, amaliy mashg‘ulotlarni mustaqil bajarish undan ham samaraliroq hisoblanadi, ya‘ni

bilimlarning 90%i o'zlashtiriladi va bir qator ko'nikmalar shakllanadi" [Husanboyeva Q.P., 2006: 39–40-b.].

Adabiy ta'lim samaradorligiga erishishda: o'quv material + pedagogik mahorat + ta'lim metodlari + o'quvchi yoshi bilan bog'liq psixologik xususiyatlar + mustaqil va ijodiy ishlash qobiliyati + ta'lim muhiti + vaqt chegarasi yaxlit bir butunlikda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu talablarning ba'zilar asosiy, yetakchi omil sanalib, ular bilan mashg'ulot jarayonida ma'lum natijalarga erishish kafolatlansa, ayrimlari shu natijalarning sifati va samaradorligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'quv materiallarini takomillashtirish o'zaro bog'langan va bir-biriga ta'sir ko'rsatib turadigan pedagogik hodisa bo'lib, tizimli yondashuvni talab qiladi. Pedagogika ensiklopediyasida tizimli yondashuv pedagogik obyekt yaxlitligini ochib ko'rsatishga yo'naltiruvchi, uning ichki aloqa va munosabatlarini belgilovchi jarayon sifatida ta'riflanadi.

Badiiy asarni o'rganishda yozuvchining hayoti va ijodi, savol va topshiriqlar, materialning janr xususiyatlari, ya'ni adabiyot bo'yicha nazariy ma'lumotlar, asar haqidagi maqola uyg'un holda takomillashtirilsagina uning o'quvchi tomonidan o'zlashtirilishi oson va yengil bo'ladi. Badiiy asarni o'zlashtirishga ta'sir ko'rsatuvchi bu kabi omillardan o'rinli va samarali foydalanish o'quvchilarda badiiy did va tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

O'quv materialining pedagogik maqsadga muvofiq bo'lmasligi mohir o'qituvchi mehnatini ham yo'qqa chiqarishi mumkin. Jiddiy yondashilib, ishlab chiqilmagan o'quv material Abdulla Qahhor ta'biri bilan aytganda, o'qituvchi va o'quvchi kuchi va mehnatini "o'tin yorishga sarflagan"day taassurot qoldiradi. Uzluksiz ta'limning har bir bosqichi, har bir mashg'ulot uchun taqdim etiladigan o'quv materialining sifatli bo'lishi ta'lim-tarbiya samaradorligining garovidir. Chunki, "o'quv muammosi yoki o'quv topshirig'ida aks etgan o'quv muammosi oldin o'rganilgan bilim, faoliyat usuli, orttirilgan tajriba vositasida hal etilsa, unda o'quvchi o'z tezaurus (o'quvchida u yoki bu o'quv predmeti bo'yicha to'plangan bilim, ko'nikma, malaka va hayotiy tajribalar majmuyi)idan kerakli bilim, faoliyat usuli vositasini izlaydi. Zaruriyat tug'ilganda kerakli bilim, faoliyat usuli, orttirilgan tajribani yangi o'quv vaziyatiga tatbiq etish o'ziga xos jarayon bo'lib, u bolalarda tanlay olish layoqatini rivojlantiradi" [Matmurodov Z., 2017: 92].

Isyonkor kuychi Gulxaniy XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan va bu davr o'zbek adabiyotida o'ziga xos o'rinda turadigan yozuvchidir. Uning asl ism-sharifi Muhammad Sharif bo'lib, Gulxaniy esa uning adabiy taxallusidir. Taxminlarga ko'ra, u XVIII asrning 70 yillari hozirgi Xo'jand viloyatining Darvoza qishlog'ida dunyoga keladi. Bo'lajak yozuvchining bolaligi o'zi olamga kelgan tog' qishlog'ida o'tadi. Bu yerda ozmi-ko'pmi o'qib, savod chiqaradi, adabiyotga bo'lgan havasi ortadi. She'riyatga oid ko'plab asarlar o'qiydi, xalq og'zaki ijodini berilib o'rganadi va asta-sekin she'riy mashqlari boshlanadi. U o'z ilmini oshirish maqsadida avval Namangan, so'ngra Farg'onaga keladi, qiziqchiligi, hozirjavoblighi va hajviy she'rlari bilan kishilar o'rtasida tanila boshlaydi. Ayniqsa, g'ariblik turkumidagi ruboiy va to'rtliklari bilan el og'ziga tushadi. Shoir keyinchalik Qo'qonga keladi va qiyinchilik bilan kun kechiradi.

Gulxaniy bir necha yil Qo‘qon xoni Olimxon saroyida navkar bo‘lib xizmat qilgan, janglarda qahramonlik ko‘rsatgan bo‘lsa-da, ammo ochlik, yupunlik, muhtojlik uning hamrohi bo‘lib qolaveradi. Gulxaniy o‘zbek va tojik tillarida ijod qilgan. Bizgacha bir necha G‘azali, hajviyalari hamda “Zarbulmasal” (“Yapaloqqush” hikoyasi) nasriy asari yetib kelgan. G‘azallarida lirik qahramonning ruhiy kechinmalari, bahor, real hayotiy manzaralar o‘z ifodasini topgan (“Barmog‘im”, “Ey to‘ti”, “Lola ko‘ksidek bag‘rim...”). “Bideh” (bergil, ber menga) radifli G‘azalida shoir navkarlik davridagi hayotini tasvirlagan. Bu G‘azalga chuqurroq nazar tashlansa, muallif katta ijtimoiy masala — o‘z davrining harbiy tartibi, rasm-rusumlari haqida fikr yuritganligini kuzatish mumkin. G‘azalida lirik qahramonning obrazi umumlashma obraz darajasiga ko‘tarilgan. Gulxaniy o‘zining zo‘r iste‘dodi, tajribasi, turmushga haqqoniy qaray bilishi tufayli xalqchil ijodkor sifatida ko‘ringan. Shoirning bizga ma‘lum G‘azallarining ayrimlari Amiriy she‘rlariga nazira tarzida yaratilgan bo‘lib, ular oddiy taqlidchilik doirasida qolmay, barkamol mustaqil badiiy asar darajasiga ko‘tarilgan. Gulxaniyning she‘riy ijodi, garchand, hajman katta bo‘lmasada, 19-asr o‘zbek milliy adabiyoti rivojiga samarali ta‘sir ko‘rsatdi. “Zarbulmasal” nafaqat o‘zbek mumtoz adabiyoti, balki butun Sharq adabiyotining ham nodir namunasi. Gulxaniy unda xalq maqollari (400 ga yaqin maqol), sajlar (qofiyali nasr), masal va rivoyatlardan samarali foydalangan. Bu masal va rivoyatlar tematik jihatdan bir-biriga bog‘lanib, yagona bir syujetni tashkil etgan. Asarda Yapaloqqush bilan Boyo‘G‘lining quda-anda bo‘lishi sarguzashtlari majoziy, o‘tkir hajviya tarzida tasvirlangan. Gulxaniy qushlarning o‘zaro murakkab munosabatlari asosida o‘z davri ijtimoiy hayotining tanqidiy manzarasini yaratgan. Gulxaniy ijodini M. Sale, Fitrat, B. Karimov, R. Muqimov, H. Yoqubov, F. Ishoqov kabi olimlar tadqiq etganlar. Shoir ijodini o‘rta maktabda o‘rganilishi ommaga tanitishning eng samarali yo‘lidir.

6-sinfda Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari o‘rganiladi. Asar mohiyati jihatidan o‘quvchini o‘ylashga, izlanishga undashi bilan ahamiyatlidir. Quyida tajribamizda ko‘rilgan va ijobiy natija bergan bir dars jarayonini ilinmoqchimiz. Asar haqidagi nazariy ma‘lumotlar kamaytirilib, matndan faqat masallar, naqllargina emas, asar qahramonlarining qiyofasini ochadigan lavhalar berilib, ulardagi maqollarga alohida e‘tibor berildi. O‘quvchilarda “Zarbulmasal” haqida yaxlit tasavvur matn orqali hosil qilinishiga harakat qilinib, Yapaloqqushning Ko‘rqushni sovchilikka yuborishi, Ko‘rqushning yo‘lga tushishi, Hudhud bilan uchrashib, bir-biriga “Maymun bilan najjor”, “Tuya bilan bo‘taloq” masallarini aytib bergan o‘rinlari o‘qish uchun tavsiya qilindi. Masallardan kelib chiqadigan xulosalar, “qissadan hissa chiqarish”, obrazlar tabiatiga xos jihatlar savol va topshiriqlar orqali ochib berilgandan so‘ng, o‘quvchilarga Yapaloqqush, Hudhud tilidan chiqqan maqollarni o‘zgartirib, ma‘nodoshlarini topish topshirig‘i berildi. Yapaloqqush tilidan chiqqan “Karnay misdin, balg‘am isdin” maqolining bugungi kundagi sinonimlarini topishda o‘quvchilar orasida ikkilanishlar sezilgan bo‘lsa, Ko‘rqush tilidan aytilgan “Yolg‘on masal turmas”, “Chumchuq semirsa, botmon bo‘lurmi?” “Uyat o‘limdan qattiq”, “Ko‘r tutganini qo‘ymas, kar eshitganini qo‘ymas”, “Bo‘l! Og‘iz bo‘lma, oyoq bo‘l”, “Oyoq yugurigi oshga, og‘iz yugurigi boshga” kabi maqollarini sharhlash bahs-munozaraga aylanib ketdi.

Yolg'on so'z qoralangan maqol o'rniga ma'nodoshini qo'llashda o'quvchilar maqoldagi so'zlar eskirganligiga e'tibor qaratdilar. Gulxaniy yashagan davr ruhiyatini saqlash, asar ko'rinishiga ta'sir etmaslik uchun ma'nosi bilan birga, matn shakli ham uyg'un bo'lishi kerakligini ta'kidlagan o'quvchilar "Yirtiq uyni el topar, yolg'on so'zni chin topar", "Yolg'on so'z yoqadan chiqadi", "Yolg'onchi to'rga bir o'tar, ikki o'tmas", "Yolg'onchining uyi kuysa ham, hech kim ishonmaydi", "Yolg'onchi chin deya olmas, chin desa ham el ishonmas", "Chinni yolg'onga chulg'ama, durni loyga bulg'ama", "Rost bilan yolg'onning orasi – to'rt enlik" kabi maqolalari orasidan "Rost bilan yolg'onning orasi – to'rt enlik" maqolini matn uchun mos deb bilishdi. Ham "enlik" so'zining hozirgi kunda keng muomalada emasligi, ham maqolda yolg'on gapirishdan qaytarish ma'nosi borligi uchun eng mos deb hisoblashdi. "Uyat o'limdan qattiq" maqoli o'rniga "Eman daraxtning egilgani – singani er yigitning uyalgani – o'lgani", "Yigitni or o'ldirar, tuyani – sarvar" maqollari yigit so'zi tufayli to'g'ri kelmaydi, garchi asarda odamlar hayoti bayon qilingan bo'lsa-da, qushlar tilidan hikoya qilinyapti, ular esa o'zlarini odamlarning obrazi ekanligini "bilishmaydi" degan qiziqarli javoblar berildi. "Yuz qizili ketar, yuz xijili ketmas", "Yuz yuzga tushar, uyat – ichga" maqollarini qo'llash mumkin deb topishdi.

"Og'zingni ochguncha, ko'zingni och", "Og'iz – bir, quloq – ikki, bir so'zlab, tingla tingla qirq ikki", "Og'zi bilan o'roq o'rgan" "So'z bilmagan – el boshiga yov keltirar", "Bir so'zla, qirq tingla" kabi maqollarni ma'nodoshlari sifatida keltirib, "So'z bilmagan – el boshiga yov keltirar" maqoli "Oyoq yugurigi oshga, og'iz yugurigi boshga" maqolining eng maqbul ma'nodoshi deb topishdi.

"Ko'r tutganini qo'yimas, kar eshitganini qo'yimas" maqoli o'rniga "Ko'ring qo'lga tushma, karning oyog'iga" maqoli eng mos ekanligini, "Ko'rga ko'rsatma, karga gapirma" maqoli deyarli bir ekanligini, uni qo'yishsa, o'zlari uchun ijodiy, yangilik bo'lmasligini bildirishgani topshiriq o'quvchilar uchun ijodkorlikni uyg'otganligidan darak beradi.

Gulxaniyning "Zarbulmasal" asarini o'rta maktabda o'qitish orqali o'quvchilarda badiiy so'z qudratini his qildirish, xalq og'zaki ijodiga mehr uyG'otish mumkin.

O'quvchi psixologiyasidan kelib chiqib, mustaqil ishlashga rag'batlantirilgan o'quv materiallari o'quvchilarda o'z shaxsiy fikrni uyg'otib, uni himoya qilishga, fikrlar xilma-xilligini hurmat qilishga olib keladi. Bu xususiyat sinfda do'stona, iliq, ijodiy muhit yaratadi. Sinfdagi bahs-munozaralar o'quvchilarda ijtimoiy hayotda o'z kechinmasini ko'pchilikka yetkazishi osonlashadi. Bu adabiyot darslarida kompetensiyaviy yondashuvni ta'minlab, tarbiyalanuvchilarda kommunikativlikni rivojlantiradi. Real sharoit, kundalik hayot bilan bog'liqlikni ta'minlaydi.

Adabiyotlar:

1. Sarimsoqov B., Xalilov T., Qurbonboyev B. O'zbek adabiyoti. 6-sinf uchun darslik-majmua. – T.: O'qituvchi, 1995. – 348 b.

2. Хусанбоева Қ. П. Адабий таълим жараёнларида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. докт. ...дисс. – Т., 2006. – 262 б.